

O JEDNOM POKUSE ROZŠÍRIŤ PREDMET LOGIKY

Pavel CMOREJ

V stati [9] I. Hanzel kritizoval moju poznámku o Fregeho neskoršom príklone k intenzionálnemu chápaniu pojmov, ktorú som neuvážene pripojil k svojmu článku [2] (387 alebo [3], 26). Vo svojej odpovedi na túto kritiku som priznal jej oprávnenosť a svoju chybu som vysvetlil slovami: "[Vo svojej poznámke som zmiešal] Fregeho chápanie zmyslu s neskoršími explikáciami, ktoré jeho zmysel explikujú ako istý pojem ... chcel [som] jedným dychom povedať priveľa naraz a výsledkom bola konštatácia, ktorú musím odvolať, lebo pripisuje Fregemu stanovisko, ktoré nezastával" ([5], 183). Hanzlovi toto vysvetlenie nestačilo, a pretože s jedlom rastie chuť, rozhodol sa vo svojej kritike pokračovať. Tentoraz si vzal na mušku niekoľko odsekov zo state [1], v ktorých som sa pokúsil vyjsť stúpencom vývinovej teórie pojmov (VTP) v ústrety a upozornil som ich na istú verziu Fregeho koncepcie pojmov, ktorá by sa dala zladit' s ich vývinovou doktrínou. Poukázal som však zároveň na to, že táto možnosť nie je príliš lákavá, pretože naznačené Fregeho ponímanie pojmov je neadekvátne. Tomuto chápaniu som so zreteľom na hlavný cieľ článku mohol venovať iba zopár viet. Nezaujatý a pozorný čitateľ ľahko zistí, že mojím primárnym záujmom bolo ponúknuť logickú koncepciu, ktorá by bola zlučiteľná s VTP, a nie dôkladnejší a hlbší výklad Fregeho teórie pojmov. Taký výklad by bol v stati s vytýčeným zámerom zbytočný a vzhľadom na jej obmedzený rozsah aj vylúčený. I. Hanzel povýšil vedľajšie na podstatné a namiesto skúmania ťažiskových problémov našej diskusie sa vehementne pustil práve do môjho stručného náčrtu Fregeho teórie pojmov, a aby sa mi jeho kritiky nemánilo, pripojil aj niekoľko poznámok k iným otázkam. Popri tejto kritike začal rozvíjať vlastnú koncepciu vývinu pojmov, ktorá s príznačnou bezstarostnosťou obchádza najpálčivejší problém diskusie - problém konzistentnosti VTP. Aby sa mu vyhol, pokúša sa znovu ukázať, že logická sémantika je na problém vývinu pojmov jednoducho krátka.

V tejto stati budem reagovať najmä na Hanzlovu kritiku mojich poznámok o Fregeho teórii pojmov a na niektoré z jeho ďalších pripomienok. Čo ako mi je ľúto, tentoraz si nebudem sypať popol na hlavu, hoci niekoľkým drobným korekciám svojho pôvodného textu sa nevyhнем ani v tomto článku. Hanzlova kritika sa zakladá na nedorozumeniach a omyloch spôsobených nepozorným - možno aj zaujatým - čítaním a domýšľaním kritizovaného textu a Fregeho prác. Prv než sa pustím do rozboru Hanzlovej kritiky, načrtnem Fregeho chápanie pojmov a pripomeniem verziu tohto chápania uplatnenú v stati [1].

1. K Fregeho teórii pojmov. G. Frege pokladal pojmy za jednoargumentové funkcie, ktoré predmetom priradujú pravdivostné hodnoty Pravda a Nepravda.¹ Napríklad pojem filozof je funkcia, ktorá každému filozofovi priradí hodnotu Pravda a každému inému objektu hodnotu Nepravda. Tento pojem vyčlení z množiny všetkých predmetov podmnožinu, do ktorej patria všetci filozofi a len filozofi. Funkcie sú podľa Fregeho podobné neúplným, fragmentárnym výrazom s prázdnyimi miestami, z ktorých možno získať úplné, samostatné výrazy tak, že tieto miesta zaplníme určitými výrazmi. Neúplným výrazom je napríklad zvrät "... je filozof", z ktorého možno získať úplný výraz nahradením troch bodiek menom nejakého predmetu (namiesto prázdnych miest vo výrazoch Frege často používa premenné). Tomuto zvratu zodpovedá funkcia, neúplná *mimojazyková* entita s prázdnyim miestom vyžadujúcim doplnenie nejakým predmetom. Týmto doplnením získame hodnotu, ktorú funkcia priraduje tomuto predmetu. V našom príklade to bude pravdivostná hodnota Pravda alebo Nepravda v závislosti od toho, či predmet, ktorým prázdne miesto funkcie vyplníme, je alebo nie je filozof. Neúplnosť, fragmentárnosť funkcií a zodpovedajúcich výrazov Frege nazýval ich *nenасыtenosťou*. Pod predmetom Frege rozumel ľubovoľnú entitu, ktorá nie je funkciou, entitu, ktorej výraz neobsahuje nijaké prázdne miesto.² Ako predmety, aj výrazy, ktoré ich označujú, sú úplné, насыtené. Teda Fregeho ponímanie predmetov bolo v istom zmysle veľmi široké, patria k nim nielen fyzické objekty, ale aj čísla, triedy, pravdivostné hodnoty atď., ba aj zmysly насыtených jazykových výrazov, zmysly, ktoré sa v intenzionálnych kontextoch stávajú ich denotátmi.

Treba však dodať, že Fregeho chápanie funkcií nebolo jednoznačné: na niektorých miestach pod funkciou rozumie číre priradenie, na iných skôr postup, ktorým sa od argumentu funkcie (prípadne usporiadanej n -tice argumentov) dostaneme k hodnote, ktorú funkcia priraduje tomuto argumentu. Výrazom " $x + 2$ ", " $(2x + 4):2$ " zodpovedá síce to isté priradenie, ktoré ľubovoľnému číslu x priradí číslo o 2 väčšie, ale dva rôzne postupy, ktorými možno z x získať číslo o 2 väčšie ako x .³ Pri uplatnení prvého postupu k argumentu x stačí pripočítať 2, ale pri druhom postupe x najprv vynásobíme číslom 2, k tomu pripočítame 4 a výsledok vydělíme dvoma. Ide o dva rôzne postupy určujúce jedno a to isté priradenie. Existuje nekonečne mnoho postupov, ktorými možno z x získať číslo o 2 väčšie, teda nekonečne mnoho postupov určujúcich to isté priradenie: $x \rightarrow$ číslo o 2 väčšie ako x .

Keďže aj pojmy sú funkcie, treba sa rozhodnúť, či ich budeme chápať ako číre priradenia pravdivostnej hodnoty alebo ako postupy, ktorými sa od argumentu funkcie dostaneme k pravdivostnej hodnote. V statiach [1], [2] som vychádzal z prvého chápania, pretože len ono je zlučiteľné s vývinovou doktrínou VTP, navyše je omnoho rozšírenejšie a jednoduchšie ako druhé chápanie. Jazykovými korelátmi pojmov sú jednoargumentové predikáty, ktoré v spojení s jedným menom predmetu utvárajú výrok. Inými slovami, Fregeho pojmy sú denotátmi týchto predikátov. Ako je známe, G. Frege pokladal výroky za mená pravdivostných hodnôt. Keď jednoargumentový predikát P spojíme s menom a nejakého predmetu, dostaneme výrok $P(a)$ označujúci pravdivostnú hodnotu, ktorú denotát predikátu P priraduje denotátu mena a .

Napríklad denotátom predikátu "byť politikom" je pojem, ktorý A. Einsteinovi priraduje hodnotu Nepravda, a keď tento predikát spojíme s menom "A. Einstein", získame výrok "A. Einstein je politik", ktorý denotuje Nepravdu.

Ten istý pojem (v zmysle priradenia) môže byť denotátom viacerých predikátov. Každý z výrazov "... je Bratislavčan", "... je obyvateľ hlavného mesta Slovenska", "... je obyvateľ najväčšieho slovenského mesta" a pod. označuje tú istú funkciu - priradenie, ktoré ľubovoľnému obyvateľovi Bratislavy priradí Pravdu a všetkým ostatným predmetom Nepravdu. Medzi uvedenými predikátmi existujú nápadné obsahové rozdiely. Keď obsahy predikátov stotožníme s obsahmi pojmov, môžeme povedať, že ten istý pojem môže mať alebo postupne nadobúdať rôzne obsahy bez toho, že by pritom stratil svoju identitu. Proti naznačenému chápaniu pojmov možno síce vysloviť nezanedbateľné námietky, ale z hľadiska VTP mu nemožno uprieť jednu výhodu: možnosť zmeny obsahu pojmu bez straty identity. V stati [1] som predpokladal, že prívrženci VTP by mohli túto možnosť uvítať, lebo im poskytuje príležitosť vysvetliť vývin pojmu ako vývin jeho obsahu. Jeho rozsah, ktorý by sme mohli vymedziť ako množinu tých objektov, ktorým pojem priraduje hodnotu Pravda, by sa pritom nemeril (a bez straty identity pojmu by sa meniť ani nemohol).

Načrtnutú teóriu som v stati [1] nazval Fregeho koncepciou pojmov, pričom v jednej poznámke som dodal, že "intuitívne chápanie obsahu pojmov, o ktoré sa opieram v rozvíjaných úvahách ... Frege explicitne nezastával, no ani nezavrhol" ([3], 24). Pod obsahom som tu vôbec nerozumel Fregeho zmysel, ako sa mylne nazdáva I. Hanzel. Tento pojem je bližší skôr Fregeho pojmovému obsahu (begrifflicher Inhalt) z jeho ranej práce *Begriffsschrift*. V stati [1] mi nešlo o historickú vernosť v detailoch, ale o náčrt teórie, ktorá by mohla lákať niektorých prívržencov VTP. Túto teóriu som nazval Fregeho koncepciou pojmov preto, lebo práve on prišiel s revolučnou myšlienkou explikovať pojem ako funkciu. Skutočnosť, že jeho rozsah zúžil na *jednoargumentové* funkcie s kooborom {Pravda, Nepravda}, sa mi nezdála a ani nezdá dôležitá. Uvedomoval som si, že Frege by nemusel súhlasiť s mojím začlenením pojmu obsahu do svojej koncepcie, na čo som nepriamo upozornil v spomenutej poznámke. Pochybujem aj o tom, že by sa zmieril s myšlienkou existencie viacerých obsahov jedného pojmu, ktorú prinajmenej nepriamo zastávajú priaznivci VTP.

2. Hanzlove omyly a nedorozumenia. Hanzlova kritika sa zakladá na niekoľkých nedorozumeniach a celom rade omylov, ktoré korenia v nepochopení Fregeho ontológie a sémantiky alebo môjho výkladu. Všimnime si ich trochu podrobnejšie.

a) Nie je pravda, že Fregeho tretia ríša entít je "sférou zmyslu", ako sa mylne domnieva I. Hanzel ([10], 165). Do tejto ríše nepatria len Fregeho zmysly, ale aj všetky ostatné ideálne entity, napríklad všetky čísla, pravdivostné hodnoty, funkcie, ideálne geometrické útvary atď., teda aj entity, ktoré nie sú zmysly. Do tejto ríše patria aj všetky pojmy, lebo pojmy ako funkcie nie sú ani fyzické, ani mentálne entity.

b) Nemožno súhlasiť ani s Hanzlovým stotožnením sféry denotátov s prvým

svetom ([10], 165), do ktorého Frege zaradil fyzické predmety. Denotámi jazykových výrazov môžu byť nielen tieto predmety, ale aj mentálne fenomény a entity tretieho sveta, napríklad zmysly jazykových výrazov. Napriek svojmu stotožneniu sféry denotátov so svetom fyzických predmetov I. Hanzel do tejto sféry bez rozpakov zaradil aj funkcie, ktoré sú denotámi jednoargumentových predikátov ([10], 167). Kde vo svete fyzických predmetov sa nachádzajú funkcie?

c) Keďže denotámi výrazov môžu byť aj Fregeho zmysly, treba odmietnuť i Hanzlovo disjunkčné delenie entít na denotáty a zmysly jazykových výrazov. Zmysel ľubovoľného jazykového výrazu V sa môže stať denotátom toho istého alebo iného výrazu. Ak výraz V vyjadruje v extenzionálnych kontextoch zmysel Z , tak v dosahu nejakého operátora typu "zdá sa, že", "vie sa, že" a pod. denotuje zmysel Z . G. Frege podáva aj iný, veľmi jednoduchý návod na konštrukciu výrazov, ktoré denotujú zmysly:

Keď chceme hovoriť o zmysle nejakého výrazu "A", môžeme jednoducho použiť zvrat "zmysel výrazu 'A'". ([7], 351)

Teda každý zmysel sa môže stať denotátom nejakého výrazu. Hanzlova fixná idea delenia entít na dve neprekrývajúce sa množiny, na množinu denotátov a množinu zmyslov, je v príkrom rozpore so základnými princípmi Fregeho sémantiky. Jeho kritika je preto vo všetkých bodoch, opierajúcich sa o toto delenie, bezpredmetná. Nemám teda najmenší dôvod biť sa v prsia a kajať sa odriekaním Hanzlom prikázaného priznania, že som zmiešal "Fregeho chápanie pojmu, podľa ktorého je tento pojem entitou zo sféry denotátov, s neskoršími explikáciami jeho zmyslu, ktoré ho explikujú ako nejaký pojem, a ktorý prináleží do sféry zmyslu" ([10], 168).

Tento dôvod mi chýba aj preto, že I. Hanzel si poplietol mnou navrhnutý pojem obsahu pojmu s Fregeho zmyslom. Inak by nebol napísal: "To znamená, že máme dve mená pojmov, "DNZ" a "RNZ", dva *zmysly* nimi vyjadrené, ako aj jeden denotát pre obe mená, a tým je pojem človeka Skutočne tu platí, ako tvrdí Cmorej, že pojem DNZ a pojem RDNZ sú totožné, pretože majú rovnaký rozsah ... Cmorejova námietka [že vo Fregeho koncepcii splývajú ľubovoľné dva pojmy s tými istými rozsahmi] je však pri takejto interpretácii úplne irelevantná, pretože pojem je tu entitou zo sféry denotátov, ale Cmorej vnáša svoje úvahy o pojmoch, o ich identite, o ich zmene, ako aj túto námietku do hry v súvislosti s diskusiou o vývine pojmov, kde ten má byť zapríčinený ... zmenami nášho poznania" ([10], 166; kurzíva P.C.). Z faktu, že pojem je entitou zo sféry denotátov, vôbec nevyplýva, že moja námietka je "irelevantná" - naďalej platí, že "pojmy sa tu stotožňujú až príliš nediferencovane" ([3], 25). Podľa Fregeho predikáty "... je človek", "... je dvojnohý neoperený živočích", "... je rozumný dvojnohý neoperený živočích" a pod. denotujú tú istú funkciu, čiže ten istý pojem v zmysle jeho definície, čo je prinajmenej z intuitívneho hľadiska ťažko akceptovateľné. Na druhej strane práve skutočnosť, že ten istý pojem môže mať také rozmanité obsahy, umožňuje mu meniť sa bez straty identity (iba zmenou jeho obsahu), čo by mohli niektorí stúpenci VTP uvítať, pravda, pokiaľ by boli ochotní prijať uvedenú koncepciu pojmov aj s naznačenými dôsledkami.

d) Neplatí ani Hanzlovo tvrdenie, že "podľa Fregeho pojem takpovediac sprostredkúva medzi entitou zo sféry denotátov [v Hanzlovom zmysle] ... a objektom, ktorý Frege nazval 'Pravda'" ([10], 165), pretože Fregeho pojem môže sprostredkovať aj medzi entitami zo "sféry zmyslov" a pravdivosťnými hodnotami. Takými pojmami sú napríklad denotáty nenасыtených výrazov "zdá sa, že ...", "je známe, že ...", "I. Hanzel verí, že ..." a pod. označujúcich funkcie, ktoré priradujú pravdivosťné hodnoty myšlienkam, teda zmyslom výrokov. Pojmy označujú aj výrazy typu "I. Hanzel zbožňuje ...", "I. Hanzel hľadá ..." atď., ktoré zmyslom takých výrazov ako "autor *Kapitálu*", "najobľúbenejší politik na Slovensku" a pod. priradujú pravdivosťné hodnoty. Neviem, či Frege by s tým súhlasil, ale je to v súlade s jeho definíciou pojmov. Do ktorej zo svojich sfér by I. Hanzel zaradil tieto pojmy?

e) Nemyslím si, že z hľadiska našej "diskusie treba predpokladať, že pojem je entitou zo sféry zmyslu" ([10], 166). Toto obmedzenie neprípustne zužuje oblasť pojmov a mohol ho vysloviť iba autor, ktorý stotožňuje pojmy so zmyslami. Mali by sme si tiež uvedomiť, že v intenzionálnej logike sa v súčasnosti nehovorí o zmysloch výrazov, ale skôr o ich intenziách, t.j. funkciách definovaných na množine všetkých možných svetov alebo svetamihov.⁴ Fregeho zmysly nemožno stotožňovať s týmito funkciami už preto, že v jeho sémantike chýba pojem možného sveta a objekt, ktorý zmysel (výrazu) koncipuje, nezávisí od času. Intenzie nie sú celkom adekvátne explikáty Fregeho zmyslov, pretože existujú dvojice výrazov s tou istou intenziou, ktorým by Frege pripísal rôzne zmysly. V jazykoch matematiky existujú dokonca nekonečné množiny výrazov, ktoré majú tú istú intenziu, ale každý výraz takej množiny má iný Fregeho zmysel. V tejto súvislosti sa mi od Hanzla ušlo ponaučenie, že pomocou pojmu intenzie sa nedajú odlišiť významy výrazov "priesečník úsečiek a , b ", "priesečník úsečiek b , c " zo známeho Fregeho príkladu uverejneného v stati [7], 350. Tento postreh patrí už aspoň 25 - 30 rokov do folklóru intenzionálnej sémantiky a neviem, prečo ho I. Hanzel vytasil ako argument proti mne. Na odlišenie významov týchto a podobných výrazov, resp. pojmov, ktoré také výrazy označujú, možno predsa použiť niektorú z tretej skupiny pojmových koncepcií, ktoré som predložil v stati [1] (pozri [3], 11-12), napríklad Tichého teóriu konštrukcií. Nevidel som preto dôvod reagovať v článku [5] na Hanzlovo zmienku o Fregeho príklade uvedenú v jeho stati [9], 398. Musel som v nej uprednostniť naliehavejšie otázky.

f) Jedno z mojich tvrdení by podľa Hanzlovej úpravy malo znieť takto: "Fregeho zmysel mena pojmu je funkcia, ktorá tomuto menu priraduje denotát, pojem ..." ([10], 167). S tým nemôžem súhlasiť, pretože iba niektoré Fregeho zmysly sú funkcie, a pokiaľ viem, jeho zmysel nie je funkcia definovaná na *jazykových výrazoch*. Funkciami definovanými na množine *jazykových výrazov* nie sú ani explikáty Fregeho zmyslov v intenzionálnej sémantike, pretože oborom týchto funkcií nie sú *mená*, ale možné svety alebo svetamihy. Nemôžem preto akceptovať ani Hanzlovo tvrdenie, že pojem "je tu buď funkcia, ktorá *menu* priraduje jeho denotát v danom možnom svete a okamihu ... alebo pojem je tu funkcia ... ktorá *menu* pojmu priraduje denotát, ktorým je charakteristická funkcia ..." ([10], 167; kurzíva P.C.). Podobného omylu sa I. Hanzel dopustil v zmienke o Churchovom rozlíšení *function in intension* od

function in extension. Pod funkciou in extension A. Church rozumie číre priradenie, pod funkciou in intension najskôr koncept tohto priradenia, ktorý koncipuje nejakú funkciu in extension (v jeho *Introduction to Mathematical Logic* som nenašiel explicitné vymedzenie *function in intension*, na ktoré sa odvoláva I. Hanzel). Ani v prvom, ani v druhom prípade to nemusí byť a spravidla ani nie je funkcia definovaná na množine jazykových výrazov.

g) S radosťou súhlasím s Hanzlovým tvrdením, že "keď Cmorej opúšťa chápanie pojmu ako charakteristickej funkcie pojmového rozsahu v aktuálnom svete a prechádza k chápaniu pojmu v rámci intenzionálnej logiky, úplne mu uniká, že súčasne prechádza zo sféry denotátov mien do sféry zmyslov mien" ([10], 167). Dôvody pre túto radosť som už uviedol. Bol to prechod od extenzionálne chápaných pojmov (extenzií) k intenzionálne chápaným pojmom (k intenziám), čo som si nielen dobre uvedomoval, ale na to aj explicitne upozornil ([3], 25). Bolo mi jasné aj to, že ani táto explikácia Fregeho zmyslov nie je celkom adekvátne. V zápale kritiky si Hanzel vôbec nevšimol, že nikde nepíšem o adekvátnej, ale iba o adekvátnejšej intenzionálnej koncepcii pojmov (adekvátnejšej ako extenzionálna koncepcia v tom, že dokáže odlišiť také pojmy ako dvojnohý neoperený živočích, dvojnohý rozumný živočích a pod., ktoré u Fregeho splyvajú). Najadekvátnejšiu explikáciu pojmu pojem a Fregeho zmyslu možno podľa môjho názoru predložiť až v niektorej koncepcii tretej skupiny. Tieto koncepcie pojmov kladú na ich identitu najprísnejšie požiadavky, a preto sú nárokom VTP najmenej prístupné. V koncepcii, ktorá pod pojmami rozumie Tichého konštrukcie určitých typov,⁵ možno ľahko ukázať, že výrazom "priesečník úsečiek *a*, *b*", "priesečník úsečiek *b*, *c*", známym z Fregeho príkladu uvedeného v stati [7], zodpovedajú dva rôzne pojmy. Preto musím ako bezpredmetnú odmietnuť aj Hanzlovu kritiku uvedenú v poslednom odseku s. 168. Nikdy som netvrdil, že tieto pojmy možno adekvátne explikovať ako intenzie.

Z toho istého dôvodu nemôžem prijať ani Hanzlov záver 1. časti jeho článku ([10], 169), že nielen v [2], ale aj v [1] som predpokladal, že "Fregeho pojem je entitou zo sféry zmyslov jazykových entít" a že v [1] som si neuvedomil, že kritérium identity zmyslu založené na termíne "svetamih" protireči *duchu* Fregeho úvahy z jeho štúdie [7] "o priesečníku ťažníc v trojuholníku" ([10], 169). K tomuto záveru mohol prísť len nepozorne čítajúci kritik, ktorý si pomýlil obsah pojmu s Fregeho zmyslom a nepochopil zámyery, ktoré som sledoval uvedením tretej skupiny koncepcií pojmov.

h) V čírom nepochopení môjho textu pramení aj Hanzlova konštatácia, že v koncepciách pojmov, ktoré som začlenil do tretej skupiny, "vystupuje zmysel len ako to, čo je kódované, vyjadrené nejakým výrazom" ([10], 170). Ak vezmeme do úvahy fakt, že Hanzel pokladá pojmy za entity "zo sféry zmyslu", tak ide skôr o názor mojich oponentov V. Černíka a J. Viceníka ([3], 92). V stati [1] som napísal, že koncepcie "pojmov tretej skupiny považujú pojmy za štruktúrované entity" a že štruktúra "zložených pojmov je viac alebo menej daná stavbou výrazov, ktorými pojmy vyjadrujeme" (pozri [3], 11; Hanzlova citácia i odkaz na stranu sú nepresné, pozri [10], 169). Túto charakteristiku si vynútila snaha čo najjednoduchšie a zároveň najprístupnejšie vymedziť chápanie pojmov v týchto koncepciách. Nepoznám lepší spôsob

všeobecného určenia týchto pojmov, ktorý by bol dostatočne zrozumiteľný a technicky nenáročný. Na obširnejší výklad mi v stati [1] chýbal priestor.

Pripúšťam, že výraz "byť daný stavbou výrazov" môže niekoho zviest' na scestie, na ktorom sa ocitol I. Hanzel, ale zo širšieho kontextu diskusie by pozornému čitateľovi malo byť jasné, že nezastávam stanovisko, ktoré mi podsúva I. Hanzel. O jednu stranu ďalej uvádzam neformálnu charakteristiku Tichého konštrukcií citovaných Hanzlom na s. 170 (ale chybné avizovanú ako charakteristika Tichého transparentnej intenzionálnej logiky), z ktorej vyplýva, že "pojmový výraz ... je odrazom pojmu, ktorý vyjadruje" ([3], 12), teda najprv je tu pojem (istá konštrukcia) a výraz je iba jeho jazykovým odrazom. Keby bol I. Hanzel pozornejšie sledoval našu diskusiu, v jednom z mojich príspevkov sa mohol dočítať, že "ten istý ideálny pojem môže mať mnoho kódov alebo vôbec nemusí byť zakódovaný. V intenzionálnej logike možno dokázať, že existujú pojmy, ktoré sa *nemôžu* stať predmetom nášho skúmania, a teda ani nášho poznania a logickej analýzy ..." ([3], 106). Už sám fakt, že uznávam existenciu ideálnych pojmov, je v danej súvislosti dostatočne výrečný. Teda vôbec nie je pravda, že pojem (u Hanzla zmysel) vystupuje v koncepciách tretej skupiny pojmov "len ako to, čo je kódované".

ch) Na druhej strane bezvýhradne súhlasím s Hanzlovým výrokom, že keď "[hovorím] o pojme, vždy o ňom [hovorím] len prostredníctvom jazykových entít, ktoré ho kódujú" ([10], 170), iný spôsob hovorenia totiž nepoznám. Ved' hovoriť znamená používať tieto entity. Zdá sa, že I. Hanzel to dokáže bez toho, že by pritom používal jazykové výrazy, čo mu možno iba závidieť. Nepriamo nám dáva najavo, že môže dokonca "filozoficky objasniť myšlienku" bez prostredníctva jazyka ([10], 171). Zdá sa, že dokáže viac než špiritistka na svojej seanse. Hanzlovi to umožňuje najskôr jeho koncepcia zmyslov či pojmov ako "autentických entít", ktorú som nepochopil, pretože o nej veľa nepovedal. Domnievam sa, že ich autentickosť spočíva práve v ich ideálnosti, ktorú I. Hanzel spolu s treťou ríšou entít, ktorým táto vlastnosť prislúcha, vyhlásil za "reziduum, ktorého sa sémantika nielen môže, ale aj musí zbaviť" ([9], 404). Hanzel pozná iba svet fyzických predmetov a podľa všetkého aj mentálnych fenoménov. Stotožnenie zmyslov s fyzickými predmetmi je číry nezmysel a ich umiestnenie do oblasti mentálneho naráža na celý rad problémov, o ktoré Hanzel ani nezavádil.

i) Na s. 170-171 mi Hanzel vyčíta, že vo svojej úvahu o večernici a zornici, uvedenej v stati [4] na s. 78-79, sa nezaujímam, "ako sa tvoril (produkoval) nový zmysel (pojmem)", ale skúmam "*len zmeny v kódovaní už raz daných (vyprodukovaných) a vzájomne odlišných zmyslov*" ([10], 170). Zmeny v kódovaní ma vôbec nezaujíмали, na vyjadrenie svojej myšlienky by som mohol použiť akýkoľvek iný, dostatočne bohatý jazyk či kód, nehovoriac o tom, že faktický priebeh tohto kódovania pravdepodobne nikto nepozná. V stati som sa pokúšal načrtnúť jeden možný vývin pojmu vyčlenením niektorých jeho štádií (= pojmov), aby som mohol neskôr ukázať, že medzi nimi chýba práve vyvíjajúci sa pojem (a upozorniť aj na iné problémy), a keďže nie som špiritista ani I. Hanzel, na ich vyčlenenie som použil jazykové výrazy, ktoré označujú tieto pojmy. Otázky tvorby či produkovania nového

zmyslu sú v danom kontexte irelevantné: nech sa zmysel tvorí akokoľvek, výsledkom tohto procesu budú jednotlivé pojmové štádiá a s nimi aj problémy, s ktorými si zatiaľ neporadil ani jeden prívrženec VTP. Širokým oblúkom ich obišiel aj I. Hanzel, ktorý sa tvári, akoby vôbec nejestvovali, a namiesto ich riešenia si vymýšľa rozmanité pseudoprotblémy alebo problémy, ktoré by sme si mohli v našej diskusii odpustiť.

j) V závere svojej state nám I. Hanzel podáva kľúč na riešenie otázky, "či pojem vyjadruje ... alebo nevyjadruje ... nejaký poznatok" ([10], 181). Tento kľúč vraj "spočíva v rozlíšení kódu vyjadrujúceho určitý zmysel a samotného zmyslu ako niečoho epistemického" ([10], 182). Na moju formuláciu "Keď v súde (1) *Niektoré atómy sú elektricky neutrálne* pojem atómu nahradíme súdom, ... dostaneme nezmysel" ([3], 13) reaguje takto: "keď Cmorej tvrdí, že (1) je súd, je to podľa môjho názoru výrok, a čo sa v ňom nahrádza, nie je pojem Atóm, ale meno 'atóm', a čím sa nahrádza, nie je súd, ale výrok ..." ([10], 182). Nechápem, prečo by som pomocou výroku nemohol hovoriť o súde a pomocou jeho zložiek o pojmoch. V uvedenom príklade mi nešlo o výrok, ale o jeho význam, resp. súd, ktorý výrok vyjadruje. Ten istý súd by som mohol vyjadriť inými výrokmi v tom istom alebo inom jazyku; na rozdiel od Hanzla iný spôsob hovorenia o súdoch a ich zložkách než pomocou výrokov a termínov nepoznám. Dodávam, že I. Hanzel ho ani len nenaznačil. Nepochopil som, ako možno na základe uvedeného rozlíšenia kódu a samého zmyslu riešiť otázku, či pojem vyjadruje nejaký poznatok. Jednoznačnú odpoveď som nenašiel ani v Hanzlovej stati, čo ma vôbec neprekvapuje, lebo kľúčom, ktorý nám v nej podáva, sa táto otázka nedá ani len otvoriť, a nie to ešte riešiť.

Z uvedených námietok je, dúfam, zrejmé, že Hanzlovu kritiku nemôžem akceptovať. Je výsledkom nedostatočného prieniku do problematiky našej diskusie a nepozorného alebo zaujatého čítania Fregeho textov a mojich príspevkov do diskusie o VTP,⁶ ktoré vyšli vo *Filozofii a Organone F*. Hoci jeho kritika neposunula túto diskusiu dopredu, nepokladám ju za celkom zbytočnú. Musím pripustiť, že môj výklad Fregeho teórie pojmov v stati [1] je príliš stručný (ale podrobnejší nemohol byť) a že niektoré formulácie môžu nezasväteného čitateľa dezorientovať. Je priam zarážajúce, že iba I. Hanzel si všimol pomýlenosť 1. poznámky uvedenej v mojej stati [2]. Žiaľ, to je približne všetko, v čom môžem dať Hanzlovi za pravdu.

3. Poznámky k Hanzlovej koncepcii. Nemienim sa podrobnejšie zaoberať Hanzlovou koncepciou "produkcie a vývinu zmyslu". Zmienim sa len o všeobecnejších aspektoch jeho prístupu k riešeniu problémov VTP, na ktoré som upozornil v statiach [1], [2] alebo v priebehu tejto diskusie, ktorá už trvá - s vynútenou dvojiročnou pauzou - osem rokov.

Hanzlov pokus o určenie identity zmyslu (pojmu?) pomocou kategoriálnej lokalizácie zmyslu termínu nepokladám za veľmi nádejny. Jeho kritérium identity je jednak vágne, jednak príliš široké. Nepochopil som, či lokalizáciou sa zmysel určuje alebo iba umiestňuje do nejakej kategórie (potom je kritérium široké), prípadne celého strapca kategórií, inými slovami, logický status lokalizácie je prinajlepšom sporný a jej povaha zahmlená. Nie je jasné, či sa na lokalizácii podieľajú len filozofické alebo

aj iné kategórie, všeobecne ladený text sa prikláňa k prvej a príklady k druhej možnosti. V prospech prvej hovoria už termíny "kategórie (myslenia)" a "kategoriálna výbava teórie (prípadne jej fragmentu)", nie však jednoznačne, lebo I. Hanzel ich význam bližšie nešpecifikoval. V príkladoch z ekonómie a fyziky je reč o pojmoch, resp. o zmysloch, a nie o kategóriách. Ak I. Hanzel mal na mysli výlučne filozofické kategórie, mal by si uvedomiť, že bude musieť rezignovať na určenie zmyslu odborných termínov, pretože tieto kategórie na to jednoducho nestačia. Otázný je aj výber filozofických kategórií, pretože stojíme pred širokou škálou možností, ktorú I. Hanzel svojvoľne zúžil na kategórie svojich obľúbených klasikov. Navyše musím priznať, že mi uniklo, ako môže toto kritérium zachrániť VTP. V uvádzaných príkladoch nachádzam iba dvoj-, trojčlenné postupnosti pojmov, nasledujúcich vo vývine poznania za sebou - všade mi chýba vyvíjajúci sa pojem, ktorý pretrváva počas celého vývinu.

Pri skúmaní príkladu s večernicou I. Hanzel prichádza k záveru, že sprostredkujúcim "článkom medzi ... dvoma zmyslami mena 'Večernica' [t.j. medzi východiskovým a konečným zmyslom] je ... vedenie (znalosť) o základe - príčine tohto fenoménu a tým je vedenie o heliocentrickom usporiadaní nášho planetárneho systému spolu s vedením o polohe Venuše..." ([10], 179. Nie je jasné, či vyvíjajúcim sa pojmom je práve toto vedenie, ale iného kandidáta na tento post nám I. Hanzel nepredstavil. Aj keď sa zhovievavo preniesieme ponad skutočnosť, že I. Hanzel ani v tomto pokročilom štádiu diskusie o VTP nerozlišuje vedenie od pojmov, nemôžeme si nepoložiť otázku, ako možno toto vedenie vyťažiť z východiskového zmyslu najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi, keď v tomto vývinovom štádiu ľudia nemali o "heliocentrickom usporiadaní ..." ani tušenia. Dokonca sám Hanzel píše, že tento "zmysel vyjadruje vedenie či znalosť niekoho, kto ešte nevie nič o planetárnom systéme, ... ani o jeho heliocentrickom usporiadaní" ([10], 179). Lenže to znamená, že vedenie o tomto usporiadaní nemá s pojmom najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi nič spoločné a že tento pojem nemôže byť východiskovým štádiom vývinu tohto vedenia.

Neviem, či I. Hanzel si uvedomuje, že kritérium identity pojmov je v istom zmysle aj vymedzením pojmu pojem. Vzniká otázka, či určenie pojmov (zmyslov) dané Hanzlovým kritériom je v zhode s ich chápaním v logike, presnejšie, s niektorým z jej chápaní. Zdá sa, že I. Hanzel sa usiluje práve o vymedzenie, ktoré sa od logického líši. Nie náhodou konštatuje, že jeho "kritérium identity zmyslu sa odlišuje od kritéria identity zmyslu, ako ho predkladá logická sémantika" ([10], 179). Ak Hanzlovo kritérium generuje pojmy, ktoré logika nepozná, vynára sa otázka, akú logiku možno aplikovať na tieto pojmy. Obávam sa, že logiku, ktorá odobruje logický spor. Mračno otázok sa vznáša nielen nad touto logikou, ale aj nad Hanzlovým chápaním pojmov. Prinajmenej implicitne ich stotožňuje so zmyslami jazykových výrazov, ale zároveň ich pokladá za entity, ktoré nepodliehajú kompetencii logickej sémantiky. Zdá sa, že I. Hanzel má v zálohe vlastnú teóriu zmyslu jazykových výrazov, o ktorej takmer nič nenapísal (s výnimkou hmlistej zmienky o autenticite zmyslov).

Leitmotívom Hanzlových úvah v oboch jeho článkoch [9], [10] je myšlienka,

že moja kritika VTP "sa *míňa samotného problému*", ktorý "má *epistemickú povahu, a preto patrí do kompetencie epistemológie*". Moja kritika sa vraj zakladá "na použití prostriedkov *sémantiky za hranicami jej kompetencie ako vednej disciplíny*" ([9], 404). I. Hanzel sa zrejme domnieva, že logická *sémantika* je disciplína, ktorú logika rozvíja pre svoje vlastné potešenie, a že keď sa v nejakej mimologickej teórii zjaví logický spor, ide o jej vnútornú záležitosť, do ktorej by logika ani jej *sémantika* nemali strkať nos (preto som v stati [5] písal o uväznení logiky v kľietke). Lenže to je veľmi vážne nedorozumenie! V každej teórii hodnej tohto mena môžu vzniknúť logické problémy a logika je tu prinajmenej na to, aby ich diagnostikovala. To neznamená, že najkompetentnejšou osobou na odhalenie prípadného problému a jeho riešenie je logik. Dôverná znalosť teórie je dôležitejšia než podrobná znalosť logických systémov. Napokon dobrý špecialista je spravidla človek s patrične rozvinutým logickým myslením a intuíciou, ktorý veľmi dobre vie, že ak sa mu do jeho úvahy alebo teórie vkradne logický spor, musí ju prepracovať, prípadne zavrhnúť a rozpracovať novú teóriu. Požiadavku neprotirečivosti nerešpektuje vo svojej každodennej práci len matematik či logik, ale aj vedec, ktorý rozvíja nejakú empirickú teóriu. Teoretický fyzik S. Hawking kladie neprotirečivosť dokonca vyššie ako experiment: "V teoretickej fyzike bylo hledání logické bezrozpornosti vždy důležitějším ukazatelem cesty vpřed než experimentální výsledky. ... Teorie jako výsledek snahy o vytvoření elegantního a nerozporného matematického modelu vždy přichází první." ([11], 42).

Filozof býva málokedy taký háklivý na neprotirečivosť svojho systému či koncepcie a nechýbajú ani autori, ktorí vyhlasujú spor za najadekvátnejší prostriedok na postihnutie istých aspektov skutočnosti. U jedných je to len z núdze cnosť, u iných doktrína. V našej diskusii ju nik neobhajoval, ale koľko strán svojho textu venovali moji oponenti faktu, že VTP je nekonzistentná?! Nepatrný zlomok a I. Hanzel tuším ani vetu! Pritom práve v tomto fakte korení *ústredný* problém našej diskusie, okolo ktorého by sa mali točiť naše výmeny názorov! I. Hanzel predstiera, že nijakú protirečivosť nevidí, a únik i záchranu pred ňou nachádza v rozšírení predmetu súčasnej logiky. Lenže jeho "pokus o *rozšírenie* predmetu skúmania logiky ako vedy na produkciu a vývin zmyslu" ([10], 181) v Hegelovom ponímaní je pokusom o návrat do minulosti, ktorú má logika už skoro pol druhu storočia za sebou.⁷ Hoci si vôbec nemyslím, že všetky problémy sa poddávajú "skúmaniu prostriedkami logickej syntaxe a *sémantiky*", nie som ochotný uznať, že "veda (epistemológia), ktorá ... vypracúva prostriedky" na skúmanie "produkcie nového zmyslu", "má takisto status *logiky* ako vedy" ([10], 181, kurzíva P.C.). Podobné skúmania do logiky už dávno nepatria a pracovník katedry, ktorá má na starosti jej výučbu i výskum, by to mal vedieť. To neznamená, že nemôžu byť náplňou inej disciplíny, napríklad epistemológie (systematickej či genetickej) alebo filozofie logiky. Moderná logika vďaka za pozoruhodné výsledky dosiahnuté za ostatných 150 rokov práve tomu, že sa zbavila a očistila od nánosov, ktorými by ju rád zaplavil I. Hanzel. Jeho nostalgia za minulosťou je túžbou po časoch, keď sa za logické vydávali diela, ktoré progresu v tejto oblasti nielenže nepomohli, ale ho dokonca brzdili, po časoch, keď sa omnoho ľahšie než v súčasnosti dalo obhájiť Hanzlovo filozofické vierovyznanie. Proti uplatneniu modernej logiky a jej

sémantiky v analýze vývinovej doktríny VTP I. Hanzel namiesto hlbšieho vecného rozboru jej aparátu a jeho nedostatočnosti pri riešení istých problémov predložil ako "argument" len jedno: jej nesúlady s jeho skalopevným presvedčením, že pojmy sa vyvíjajú.

Diskusia s I. Hanzlom mi pripomína rozhovor s človekom, ktorý dobre nepočuje alebo venuje pozornosť iba otázkam, ktoré lahodia jeho sluchu a zaujímajú najmä alebo len jeho. Položite mu jednu, dve, tri otázky a namiesto primeranej odpovede vás zahrnie prívalom slov o niečom inom alebo vedľašom. V stati [5], ktorú som napísal ako odpoveď na jeho článok [9], som všetkým stúpencom VTP adresoval päť kľúčových otázok, na ktoré by sme sa mali sústrediť v diskusii, pretože v nej ide najmä o ne. I. Hanzel sa neunúval odpovedať ani na jednu z nich. Pritom práve v stati [5] som zdôraznil, že ak máme "dospieť aj k nejakým výsledkom, mali by sme sa koncentrovať na základné problémy, a nie ustavične odbočovať k podružným otázkam. ... Ako sa má [v takej diskusii] vyznať čitateľ a akými cestami sa majú v [nej] pohybovať ďalší diskutujúci?!" ([5], 186). Keďže nemienim túto nesústredujúcu, do šírky sa rozrastajúcu diskusiu ďalej podporovať, rozhodol som sa v budúcnosti reagovať iba na príspevky zamerané na spomenuté otázky.

*Filozofický ústav SAV,
Klemensova 19, 813 64 Bratislava,
fax: 321 215, e-mail: postmast@fiu.savba.sk*

POZNÁMKY

¹ Teda viacargumentové funkcie nepokladal za pojmy. V stati [5] na s. 183 som do Fregeho chápania pojmov zahrnul aj viacargumentové funkcie s kooborom {Pravda, Nepravda}, čo je síce z čisto systematického hľadiska intuitívne i meritórne opodstatnené, ale historicky zavádzajúce, pretože sám Frege - podistým pod vplyvom terminológie tradičnej logiky - za pojmy označil iba *jednoargumentové* funkcie. Podrobnejšie sa Fregeho koncepciou zaoberám v stati [6].

² Pozri [8], 30.

³ Azda najhlbšiu analýzu naznačenej dvojznačnosti vo Fregeho teórii funkcií a najexaktnejšiu explikáciu oboidvoch ich chápaní čitateľ nájde v práci P. Tichého [13].

⁴ Termín "zmysel" a jeho ekvivalenty v iných jazykoch sa používali najmä v období zrodu a utvárania intenzionálnej sémantiky, keď sa ešte zdalo, že pojem intenzie je adekvátnym explikátom Fregeho pojmu zmysel. Nájde ho nielen u Kripkeho, ale aj u R. Montaguea a u iných autorov. Skoro sa však prišlo na to, že táto explikácia Fregeho zmyslu nie je adekvátna. Ak niektorí autori naďalej používajú termín "zmysel", tak buď mu dávajú osobitný technický význam, aký má napr. u Kripkeho či Montaguea, alebo si dodnes neuvedomili, že medzi Fregeho zmyslami a intenziami intenzionálnej sémantiky existujú nezanedbateľné rozdiely.

⁵ Takú koncepciu rozpracoval P. Materna (pozri jeho monografiu [12]).

⁶ K pripomienkam, ktoré možno pripísať na vrub nepozorného čítania, patrí aj Hanzlova korekcia skratky "DZ" na "DNZ" na s. 165-167 jeho state [10]. I. Hanzel prehliadol, že výraz "DZ" je skratkou symbolického vyjadrenia pojmu dvojnohý neoperený živočích, a nie pojmu dvojnohý živočích (pozri [3], 21, posledný odsek). V tomto prípade ide však o maličkosť, ktorá Hanzlovu kritiku nepoznačila.

⁷ Hoci na príhodu s vešaním Hegelovho obrazu na Katedre logiky FFUK sa už nepamätám, nepopieram, že sa mohla stať, lebo od študentských čias zastávam názor, že *Hegel nie je logik*. Pod toto stanovisko by sa dnes podpísalo 99 % logikov. V najcitovanejších a najkompetentnejšie napísaných dejinách logiky od W. Knealea a M. Knealeovej *The Development of Logic* sa Hegel nenachádza ani v mennom indexe. Nie náhodou! Nielenže v logike po ňom nezostal nijaký výsledok, ale na mnohých stránkach jeho obsiahleho diela sa porušujú tie najelementárnejšie logické princípy. To neznamená, že jeho dielo nemôže niektorých logikov inšpirovať, čo sa aj stalo v prípade štvorhodnotovej logiky L.S. Rogovského alebo tzv. parakonzistentnej logiky. Lenže to nie je dôvod pasovať Hegela na logika. Pracovník v oblasti logiky sa môže inšpirovať nielen dielom Hegela, ale aj hociktorého iného filozofa, ba i krásnou literatúrou a niekedy azda aj hudbou.

LITERATÚRA

- [1] CMOREJ, P. (1990): Vývin pojmov. **Filozofia** 45, č. 3, 288-308. Tiež in: [3], 9-25.
- [2] CMOREJ, P. (1990): Neradostné dôsledky vývinového chápania pojmov. **Filozofia** 45, č. 4, 387-395. Tiež in: [3], 26-32.
- [3] CMOREJ, P. (ed.) (1992): **Logické a metodologické problémy vývinu pojmov**. Filozofický ústav SAV, Bratislava.
- [4] CMOREJ, P. (1996): K vývinu pojmov a genetickej väzbe medzi nimi. **Organon F** 3, č. 1, 78-86
- [5] CMOREJ P. (1996): O jednom pokuse priškrtiť logiku. **Organon F** 3, č. 2, 181-190.
- [6] CMOREJ, P. (1998): K Fregeho teórii pojmov. Rukopis, ktorý bude uverejnený v zborníku príspevkov prednesených na konferencii *Pramene analytickej filozofie: od logiky po epistemológiu*, ktorá sa konala na FFUK v Bratislave v dňoch 22. 9. - 24. 9. 1998.
- [7] FREGE, G. (1992): O zmysle a denotáte. **Filozofia** 47, č. 6, 349-363.
- [8] FREGE, G. (1994): **Funktion, Begriff, Bedeutung**. Fünf logische Studien. Zostavil a úvod napísal G. Patzig. Vandenhoeck - Ruprecht, Göttingen.
- [9] HANZEL, I. (1995): Vývin pojmov - k východiskám jednej diskusie. **Organon F** 2, č. 4, 395-405.
- [10] HANZEL, I. (1998): Ešte raz o východiskách jednej diskusie. Odpoveď škrtiča. **Organon F** 5, č. 2, 165-186.
- [11] HAWKING, S. (1995): **Černé díry a budoucnost vesmíru**. Mladá fronta, Praha.
- [12] MATERNA, P. (1995): **Svět pojmu a logika**. Filosofía, Praha.
- [13] TICHÝ, P. (1988): **The Foundations of Frege's Logic**. Walter de Gruyter, Berlin - New York.

Tento príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu 2/4150/97.